

KUR'AN'DA BEDENSEL ENGELLİLİKLE İLGİLİ İFADELERİN TAHLİLİ ANALYZING EXPRESSIONS RELATED TO PHYSICAL DISABILITY IN THE QUR'ĀN

Musa TURŞAK

Dr. Öğr. Üyesi, Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,

Tefsir Ana Bilim Dalı

mtursak@beu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3366-2620

Öz

İnsan, yaratılış gayesi olan Allah'a ibadet etmeyi gerçekleştirsin diye en güzel bir şekilde yaratılmış ve çeşitli organlarla donatılmıştır. İnsana görmesi için göz, duyması için kulak, konuşması için dil, yürümesi için ayak ve işlerini görmesi için eller Allah'ın bir Lütfu olarak verilmiştir. Dış görünüşün yerine iç görünüşün ön plana çıktığı Kur'an'da duyu organlarının işlevleri çoğu ayetlerde zahiri anlamlarıyla ifade edilmektedir. Ancak, kimi insanların ilahi hakikatlere karşı kör, sağır ve dilsiz olmaları mecazi olarak eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin asıl maksadı, insana İslami bir kişilik kazandırmanın yanı sıra duyu organlarının hakkın sözcülüğünü yapmasını sağlamaktır. Bu çalışmada Kur'an'ın bedensel engelli olma durumuna bakış açısı ele alınmaktadır. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da Kur'an'ın belagat örnekleri görülmektedir. Bu bağlamda, gerçek manada dilsiz, sağır ve kör olmanın engelliliği tek başına ifade etmede yeterli olmadığı, asıl engelliğin gerçeği görmemenin, gerçeğe kulak vermemenin ve gerçeği söylememenin olduğu örneklerle işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mecâz, Engellilik, Dilsiz, Kör, Sağır.

Abstract

The Human has been created in the most beautiful way and is equipped with various organs so that he can worship Allah, which is the purpose of his creation. Human beings are given such as eyes to see, ears to hear, tongue to speak, feet to walk, and hands to do their work because of the grace of Allah. In most places of the Quran, the functions of the sensory organs are expressed in their apparent meanings. In the Qur'an, where the inner appearance comes to the fore instead of the outer appearance, the functions of the sense organs are expressed with their apparent meanings in most of the verses. However, the fact that some people are blind, deaf and dumb to divine truths is figuratively criticized. The main purpose of these criticisms is to make the sense organs the spokesperson of the right, as well as to give people an Islamic personality. In this study, the perspective of the Quran about human beings that physically disabled is discussed. As in many other issues, we see examples of rhetoric of the Quran in this regard. In this context, the issue that being financially intarticulate deaf and blind is not enough to express disability on its own, the actual disability is not seeing the truth, not paying attention to the truth, and not telling the truth.

Keywords: *Tafsir*, inarticulate, Blind, Deaf, Disability.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de insanların, Yüce Allah'a kulluk etmek için yaratıldıkları ifade edilmektedir. Bu sebepten her bir insan, fıtrata gereği aşkın ve kendisinden üstün bir varlığa inanma ve O'na sığınma ihtiyacı duyar. Nitekim çok farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda var olan inanç sistemleri bu gerçeği ispatlamaktadır. Öte yandan aşkın bir varlığa inanma ihtiyacını duyan insan, bu varlığı tanımak ve bilmek ister.¹ Bu ulvi gayeyi gerçekleştirmek üzere Allah tarafından yaratılıp dünyaya gönderilen insanoğlu çeşitli özelliklerle donatılmıştır. Allah her şeyden önce düşünmesi için ona akıl vermiş, akıl ile koordineli çalışan göz, kulak ve dil bahşetmiştir. Birçok varlıkla ortak özelliklere sahip olan insanı farklı kılan ve Allah (c.c.) nezdinde ona sorumluk yükleyen özellikler; O'nun varlığına ve sonsuz kudretine şahitlik eden ayetleri gören göz, hakikatleri duyan kulak ve bu hakikatleri itiraf eden dildir. Bunlara yapılan vurgu, düşünüp bunlardan hidayet ve hayra yöneltici dersler çıkarmak önem arz etmektedir. Nitekim şu ayet bu hususu açıkça ifade etmektedir:

وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi.”²

Aslında insanın, doğuştan gelen başka eksikleri de bulunduğu halde, âyette özellikle onun “hiçbir şey bilmez” oluşuna dikkat çekilmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın insanlara “kulaklar, gözler, kalpler (akıllar)” verdiğinin hatırlatılması insanın en değerli özelliğinin bilgi edinme ve düşünme olduğuna işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Nitekim Taberî (839/923), “ef'ide” kelimesini “ukul” (akıllar) ile karşıladığı yorumunda konumuz olan âyeti şöyle açıklamıştır: “Hiçbir şeye aklınız ermezken, hiçbir şey bilmezken Allah Teâlâ analarınızın karnından sizi dışarı çıkardıktan sonra size bilmediğinizi öğretti; kendisiyle bilgi elde etmeniz, iyiyi kötüyü ayırabilmeniz için size akıllar verdi... Allah size fuâdlar, yani sayesinde eşyayı tanıyıp zihninize yerleştirmeyi sağladığınız, düşüncenizi işletip derin bilgilere ulaştığınız akıllar (kulûb) verdi.”³ Görüldüğü gibi bu açıklamada fuâd, kalp ve akıl terimleri, “bilgi melekesi” yani bilginin kaynağı ve araçları mânasında eş anlamlı olarak kullanılmış olup Taberî'nin bu ifadeleri Kur'an semantiği bakımından son derece önemlidir.

İnsan, Allah'ın bir vergisi olarak alıp kullandığı bu organlarını yaratılış gayesi doğrultusunda kullanmayıp zayi ederse büyük bir mesuliyetin altına girmiş olur. Kendi iradesiyle tercihini yanıltan yana kullandığında sahip olduğu nimetleri kaybetme riskiyle karşılaşır. Böylece insan hak edince Allah (c.c.) da halk eder yani yaratır. Nitekim aşağıdaki âyet buna işaret etmektedir.

¹ Abdulkaki Güneş - Mehmet Altın, “Kur'ân'da “Azîz” İsmi ve Geçtiği Âyetlerle İlgisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/27 (Aralık 2014), 115.

² en-Nahl 16/78.

³ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Türkî, (Kahire: Dâru'l-Hecr, 2001), 14/152.

“De ki: “Ne dersiniz, eğer Allah sizin kulağınızı ve gözlerinizi alır, kalplerinizi de mühürlerse, Allah’tan başka onu size (geri) getirecek ilâh kimmiş?” Bak, biz âyetleri değişik biçimlerde nasıl açıklıyoruz, sonra onlar nasıl yüz çeviriyorlar?”⁴

“Şayet Allah” sağırlandırmak ve körleştirmek sûretiyle “kulağınızı ve gözlerinizi alsa” anlayışınızı ve aklınızı giderecek bir şeyle “kalplerinizi” örterek “mühürlese...” ifadeleri manevi bedensel engelliğe işaret etmektedir. İnsanın, sahip olduğu görme, duyma ve konuşma yeteneklerini yerinde kullanmaması durumunda bunların anlamını yitireceği, zahiren işlevlerini yitirmeseler de hakikatte işlevsiz bir duruma gelebileceklerine işaret etmektedir.

Allah Teâlâ, insanı maddi ve manevi yönleriyle birlikte ele almaktadır. Bu bağlamda zahiri gözlerine işaret ettiği gibi kalp gözüne de işaret etmektedir. Her bakan görmediği gibi, her duyan da işitmeyebilir. Kalbin hem düşünen hem de gören özelliğinden söz edilmesi, duyu organlarının zahiri özelliklerinin yanında batını özelliklerinin de olduğunu göstermektedir.

“Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur.”⁵

Onların gözleri sağlam ve kusursuzdur, kendisinde körlük yoktur; körlük tamamen kalplerindedir. Anlam şöyle de olabilir: Baştaki gözlerin kör olması kusur sayılmaz. Buna itibar da edilmez. Kalplerdeki körlüğe nispetle bu, körlük sayılmaz. Nitekim iman eden görme özürülü biri olan İbni Mektum örneğinde olduğu gibi bir peygambere doğruyu hatırlatabilmektedir. Dolayısıyla burada söz konusu edilen zahiri bedensel engellilik değil manevi yönden engelli olmaktır. Gözbebeğine ışığın gelmemesi ile gözlerde meydana gelen körlük, kalbe iman nurunun gelmemesiyle oluşan körlüğe benzetilerek isti'âre sanatı kullanılmıştır. Bununla asıl körlüğün kalplere nispet edilmesi, kabul gören anlayışın aksi murat edilerek, körlüğün gözlerde değil asıl kalplerde olduğunun hakikat olduğu vurgulanmak istenmiştir.⁶ Böylece gerçek körlüğün, gözbebeğine ışığın gitmemesi ile meydana gelen fizikî körlük olmadığı asıl körlüğün kalbe iman nurunun gitmemesiyle meydana gelen manevî körlük olduğu gerçeği bir kez daha dile getirilmiştir.

1. Dil Bilimsel Açıdan Engellilik

Sözlüklerde “engel”, bir şeyin gerçekleşmesini önleyen sebep, mâni, mahzur, müşkül, pürüz, mânia, handikap ve ket gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Kur'an-ı Kerim'de “engel” anlamına gelen birçok kelime bulunmaktadır. Bunlar; perde anlamında “ekinne”, kulaktaki ağırlık anlamında “vakr” ve görüşü engelleyen “hicap” kelimeleridir.⁸

İslamî ilimler açısından bu kelimenin birbirine benzer anlamları bulunmaktadır; Fıkıh usulü terimi olarak engel anlamında “mani” kavramı kullanılmaktadır. “Mahrum etmek, vermemek, engel olmak” gibi mânalara gelen

⁴ el-Enâm, 6/46.

⁵ el-Hâc 22/46.

⁶ Mahmud bin Ahmed Zemâşerî, Keşşâf an hakâikî'l-gavâmidî't-tenzîl, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve 'Ali Muhammed Mu'avvad, (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 4/558.

⁷ Şükrü Haluk Akalın, vd., Türkçe Sözlük, (Ankara: TDK Yayınları, 2011), “engel” md., 800.

⁸ Bkz. Fussilet 41/5.

mâni' kelimesi, şer'î bir hükmün veya sebebinin gerçekleşmesini engelleyen vasıf ya da durum anlamında tanımlanmıştır.⁹

Sûfiler, sâlikle Hak arasında bulunan ve O'nu tanımaya engel olan her şeye hicab (nikab) demişler ve kendileriyle Hak arasında kalan perdelerden daima yakınmışlardır.¹⁰ İlk sûfiler arasında önemli bir yeri bulunan Zünnûn el-Mısırî (796/859) kul ile mevlâsı arasında çeşitli perdelerin bulunduğunu, bunların en kapalı ve en kalın olanının da nefis olduğunu söylemiş, iddianın dava sahibi ile Hakk'ı müşahede arasında bir perde oluşturduğunu ifade etmiştir.¹¹ Bu bağlamda, gerek sözlüklerde gerekse çeşitli İslâmî ilimlerde, göz, kulak ve dile yapılan atıflarda, bu organların insansı bir özellik olan akıl ile koordineli çalışıp çalışmadığı ve işlevini yerine getirip getirmediğinin esas alındığı görülmektedir. Dolayısıyla bu organların işlevsizlik durumları yani manevi yönden engelli olmaları aşağıdaki şekillerde izah edilmektedir.

1.1. Büküm (Lal Olmak)

ب-ك-م kökü, "doğuştan konuşma engelli olmak, konuşamamak,¹² ahmak¹³" gibi anlamlara gelir. Arapçada, (بِكُمْ عَنِ الْكَلَامِ) denildiğinde, kişinin bilerek veya bilmeyerek konuşmaması anlamına gelmektedir.¹⁴ Bu kelimenin müfret kalıbı olan "أَفْعَلُ" kelimesi "أَفْعَلُ" vezninde sıfat-ı müşebbehe olup, doğuştan konuşma engelli¹⁵, akıcı ve net konuşamayan, hakkı konuşmaktan aciz¹⁶ anlamına gelmektedir. "أَفْعَلُ" in çoğulu olan "أَفْعَالُ" kelimesi, "أَفْعَلُ" vezninde mübalağalı ismi fail olup doğuştan konuşma engelli, dilsiz veya onların mesabesinde olmak gibi bedensel ve zihinsel kusurluluk anlamına gelen sıfat-ı müşebbehedir.¹⁷ "أَفْعَلُ" kelimesi bazen yakın anlamlısı "أَحْرَصُ" ile aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁸

⁹ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.), 5-6.

¹⁰ Süleyman Uludağ, "Hicâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/430-31.

¹¹ Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, nşr. Nüreddin Şerîbe, (Kahire: 1969), 18-22.

¹² Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamid Hindâvî, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/158; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2005), 1081; Ahmet Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğatu'l-Arabiye*, (Kahire: Alemu'l-Kutub, 2008), 1/235-236; İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, tr.), 1/ 337; Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 163.

¹³ Zemahşeri, *Esâsu'l-Belâğâ*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/73; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, thk. Heyet, (Kuveyt: Matba'atu Hukümeti'l-Kuveyt, 1965), 1/152; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2005), 1081; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. 'Abduselâm Muhammed Hârûn, (Dîmeşk: Dârü'l-Fikr, 1979), 125; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/337.

¹⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/158; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1081; Ahmet Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğatu'l-Arabiye*, 1/235-236; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/337; Muhammed Bâsîm Mikâtî ve dgr., *el-Çuṭuf min Luğati'l-Kur'ân*, (Lübnan: Mektebetu Lübnan Naşirun, 2007), 82.

¹⁵ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/158; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1081; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/337.

¹⁶ Ahmet Muhtar Ömer, *el-Mu'cemu'l Mevsu'î li Elfazi el-Kur'ani el-Kerim ve Kıraatuh*, 100.

¹⁷ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/158; İbn Faris, *Mu'cemu'l-Luğa*, s. 125; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1081; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/337; Mustafa el-Ğalayinî, *Camîu'd-Durusu'l-Arabiyye*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/143. .

¹⁸ İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luğa*, thk. Remzi Munîr Be'albekî, (Beyrut: Dârü'l-İlmi lî'l-Melâyin, 1987), 1/337.

Ayrıca herhangi bir durum karşısında kişinin ne diyeceğini bilemeyince susması, dili tutulması ve donup kalması durumunda yine “بَكْمٌ” kelimesi kullanılmaktadır.¹⁹

1.2. Summ (Sağır Olmak)

“ص-م-م” kökü, “doğuştan duyma engelli olmak, duymamak, duyduğunu anlamamak” gibi anlamlara gelmektedir. “صم” kökü, “أصم”in çoğulu olup duymayan, ağır işiten, işitme kaybı olan, duymazlıktan gelen kişiler için kullanılmaktadır.²⁰ Ayrıca sesleri işittiği halde akletmeyen, duyduklarını düşünmeyen, bundan dolayı bu kelime, hakkı kabul etmeyen ve hidâyete ermeyen kişiler için de kullanılmaktadır. Ayrıca cahiliye döneminde Recep ayına “sağır ay” anlamında “أصم” denilmiştir. Savaşın ve savaşmanın haram olduğu Recep ayında silah sesi duyulmadığı ve sessizlik olduğu için bu aya sağır ay denilmiştir.²¹

1.3. Umy (Kör olmak)

“ع-م-ي” kökü, sözlükte, “iki gözü kör olmak suretiyle görme kabiliyetini bütünüyle yitirmiş bulunan kişi” mânasına gelen ve “basiretsiz, düşüncesiz, câhil” gibi mecâzî anlamları da olan a'mâ kelimesi Kur'an'da çoğu mânevî, bir kısmı da maddî körlük anlamında kullanılmaktadır.²² Ayrıca hakkı görmeyen ve kalp gözü kör olana da denir. “ألعائي” yolunu bulamayan kimseye denir. (رَجُلٌ عَمٌّ) ifadesi kalp gözü kör, katı yürekli, duygusuz olanlar için kullanılan bir tabirdir.²³

Buraya kadar verilen bilgilerden hareketle “ب-ك-م”, “ص-م-م” ve “ع-م-ي” kök ve iştikaklarının temel anlamlarına dair şunları söylemek mümkündür: Bu kelimeler, zahirî anlamlarıyla ele alındıklarında, işlevini yitirmiş dil, kulak ve göz; doğuştan konuşma engelli, duyma engelli ve görme engelli olmayı ifade etmektedirler. Ayrıca mecazî anlamlarıyla bu kelimeler, duyu organlarının işleviz olması, manevi yönden dilsizlik, kör ve sağır olma, ahmak, hakikati söylememek, hakikati görmemek ve hakikati duymamak gibi çeşitli anlamları ifade etmektedir.

2. Kur'an Öncesi Dönemde Engellilik Durumu

Arap dilinin altın devrini yaşadığı cahiliye döneminde sözlü edebiyatın bir türü olan şiir ön plandaydı. Şiir insanın muhatap aldığı kişi veya topluluğa karşı duygularını en etkili bir biçimde aktardığı, Kur'an öncesi dönemde yaygın bir şekilde başvurulan edebi bir türdür. Bu nedenle özellikle dilin işlevini vurgulayan “ب-ك-م” kökü ve iştikakının aşağıda geçen cahiliye dönemi şiir örneklerinde görüldüğü gibi kimi yerde gerçek anlamda kimi yerde de mecaz anlamda kullanılmıştır.

Kur'ân öncesi dönemde bu köklerden türemiş kelimelerin kullanımına ilk olarak, cahiliye dönemi şairlerinden olup hikmetli şiirleriyle bilinen el-Hüseyn b. Hemâm el-Merrî'nin (10- ?/617-?) bir beytinde rastlanmaktadır. el-Hüseyn,

¹⁹ Zemaşşeri, *Esâsu'l-Belâğa*, 1/73; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 1/152.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/2501.

²¹ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, 2/415.

²² Ahmet Saim Kılavuz, "a'mâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/553-554.

²³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "amâ" md. 1/3115.

söylediği bir sözden dolayı pişmanlığını dile getirirken, dilinin lal olmasını dilemiş ve bu anlamda “bekim” kelimesini kullanılmıştır:

نَدِمْتُ عَلَى قَوْلِ مَصَى كُنْتُ فَلْتُهُ تَبَيَّنْتُ فِيهِ أَنَّهُ قَوْلُ كَاذِبٍ
فَلَيْتَ لِسَانِي كَانَ نَصْفَيْنِ مِنْهُمَا بَكِيمٌ وَنَصْفٌ عِنْدَ مَجْرَى الْكَوَاكِبِ

*Bir süre önce söylediklerimin yanlış olduğunu anladım ve pişman oldum. Keşke dilim iki parça olsaydı da, yarısı lal ve yarısı yıldızların yörüngesinde.*²⁴

Şair burada dilin etkisine dikkat çekerek, başını derde sokan dilinin lal olmasını ve işlevini yitirmesini “بَكِيمٌ” sıfatı ile ifade etmektedir.

İkinci olarak, İbn Kelbî'nin (ö. 204) anlattığına göre, Cüveyne kabilesinden Abduddar b. Hudeyb adında bir şahıs, insanları Kâbe'ye gitmekten vazgeçirmek için kavmine “Havra” denilen yerde bir ma'bed inşa etmeyi teklif etmiş, fakat olumlu cevap almayınca onları dilsiz olmakla suçlamış ve “ebkem” kelimesini kullanmıştır.

لَقَدْ أَرَدْتُ بِأَنْ تُقَامَ بَيْتُهُ لَيْسَتْ بِحُوبٍ أَوْ تُطِيفُ بِمَأْتَمٍ
فَأَيُّ الَّذِينَ إِذَا دُعُوا لِعَظِيمَةٍ رَاغُوا وَلَا دُؤَا فِي جَوَانِبِ " قَوْدَمِ "
يَلْحُونَ أَنْ لَا يُنْمَرُ فَإِذَا دُعُوا وَلَوْ وَأَعْرَضَ بَعْضُهُمْ كَالْأَبْكَمِ

*Tavaf edilmekle günah kazanılmayan bir bina yapmak istedim. Onu ta'zim etmek üzere oraya çağrılanlar karşı çıktılar. Kaçıp “kavdem”in eteklerine sığındılar. Oraya çağrıldıklarında gelmemek için lanet okudular. Bazıları karşı çıkıp dilsizler gibi sırtını döndüler.*²⁵

3.Nüzul Dönemi ve Sonrasında Engellilik Algısı

Hz. Adem ile başlayan insanın yeryüzü serüveni, tevhid inancı ekseninde devam etmesi gerekirken zaman zaman eksen kaymasına uğramıştır. Bu durumda Allah Teâlâ peygamberleri aracılığıyla müdahalelerde bulunmuş, insanlara yaratılış gayeleri hatırlatılmıştır. Buna rağmen, Allah'ın varlığını, birliğini ve sonsuz kudretini gösteren hakikatlere karşı kör, sağır ve dilsiz gibi davrananlar olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, anlaşılın diye muhatapların diliyle ve onların kullandığı kelime ve kavramlarla indirilmiştir. Özellikle Mekke döneminde inen ayetlerin büyük çoğunluğu, bir yandan müşriklerin sapkın inançlarını sorgularken diğer yandan insanlara doğru inancın temel parametrelerini göstermekteydi. Kur'an'ın apaçık hakikatleriyle tebliğde bulunan Hz. Peygamber, kendisinden önceki peygamberler gibi kavmi tarafından bir dirençle karşılaştı, yalanlandı, boykot edildi, psikolojik baskıya ve fiziki saldırıya maruz kaldı. Bütün bunları, başta Ebû Leheb gibi yakın akrabaları olmak üzere Hakka teslim olmak istemeyen ve hak ile kendileri arasına aşılmaz engeller koyanlar yapıyordu. Böylece bu inatçı kavim engelliği kendi tercihi sonucu elde etmekteydiler. Nitekim aşağıdaki âyetler bu durumu gâyet veciz bir şekilde izah etmektedirler.

²⁴Hüseyn b. Hamam el-Merri, *Divanu'l-Hüseyn*, (Amman: Darü'l-Menahic, 2002), 105; Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Thk. Cemâl Sâbit, Muhammed Mahmûd, Seyyid İbrâhîm, (Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2006),1/100

²⁵ İbn Kelbî, *Kitabu'l Esmâ*, thk. Ahmed Zeki Paşa, (Kahire: 1913), 45.

"Bu Kitap, merhametli olan Allah katından indirilmedi; bilen bir millet için müjdeci ve uyarıcı olmak üzere Arapça okunarak, âyetleri uzun uzun açıklanmıştır. Ama insanların çoğu yüz çevirmiştir, onlar işitmezler de: "Bizi çağırdığın şeye karşı kalblerimiz kapalıdır, kulaklarımızda ağırlık, bizimle senin aranda anlaşmamıza engel vardır; istediğini yap, biz de yapacağız" derler."²⁶

Bu kitab akıl sahiplerine hitap eder: Yani, ondan sadece akıl sahibi olanlar yararlanabilirler. Akıl verilerini kullanmayan, hayvanî arzulardan başka bir amacı olmayan ve düşünmeyen cahiller için bu kitab da bir yarar sağlamaz.²⁷ Bu bağlamda aklını kullanmayan, körü körüne atalarının sapık inançlarını taklit eden bu cahil toplumun manevi yönden engelli olma durumunu çeşitli âyetler bazında inceleyebiliriz.

B-k-m kökü Kur'ân'da üçü Mekkî üçü de Medenî olmak üzere toplam altı surede geçmektedir. Tamamı sıfat-ı müşebbehe olan bu kelimelerden bir tanesi "ebkem",²⁸ olarak ifade edilirken, bu kelimenin çoğul siygası olan "bükümün"²⁹ ifadesi ise beş yerde geçmektedir.³⁰ Bunlardan beşi dünya hayatı, biri âhiret hayatı ile ilgilidir. Ancak söz konusu âyetler incelendiğinde bu sözcüklerden biri (ebkemü) kendi asli anlamında diğer beşi ise (bükümün) gerçek anlamda değil, mecazî anlamda kullanıldığı görülmektedir. "...ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur"³¹ âyetinde ifade edildiği gibi Kur'an'a göre gerçek engellik maddi değil manevi yöndendir. Kur'an'da bu sözcüklerin hemen hemen hepsi bir kusura binaen kınamayı içermekte ve mecazi anlamda dilsizliğe işaret etmektedir. Nüzul sırası itibarıyla bu kelime ilk olarak Mekkî surelerden biri olan el-İsra suresinin 97. âyetinde geçtiği görülmektedir:

وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا

"Onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşredeceğiz."³²

Hz. Peygamber'in ilahî davetine duyarsız olanlar, tabiri caiz ise bu davete karşı üç maymunu oynayanlar, dünyada ilahî hakikatler karşısında "kör, dilsiz ve sağır olanlar" ahirette de kör, dilsiz ve sağır olacaklardır; yani gözlerini aydınlık edecek şeyleri göremeyecekler, kulaklarını hoş kılacak şeyleri duyamayacaklar, kendilerinden kabul edilecek makbul sözleri konuşamayacaklardır. "Her kim de dünyada kör ise, Âhirette de ködür."³³ ifadesi de bu âyeti desteklemektedir.

Bu âyetteki ifadenin bağlamı ve nüzul ortamı göz önünde bulundurulduğunda, bir yandan muhataplara kıyamet gününün dehşetinden bahsedilirken diğer yandan hayata anlam katan duyu organlarının işlevsiz hale geleceği mesajı verilmektedir. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği hakikatlere direnen,

²⁶ el-Fussilet 41/2-5.

²⁷ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayaî v.dgr. (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 5/177.

²⁸ en-Nahl 16/76.

²⁹ el-Bakara 2/18, 171; el-En'âm, 6/39; el-Enfâl 8/22; el-İsrâ' 17/97.

³⁰ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l Mufehres li elfaz el-Kur'an el-Kerim*, (Lübnan: Daru'l-Ma'rife, 2012), 304.

³¹ el-Hac 22/46.

³² el-İsrâ 17/97.

³³ el-İsrâ 17/72.

sırt çeviren ve hakikati dile getirmeyenlerin doğuştan dilsiz olarak doğanlardan farklı olmadıkları, bu durumun ahirette de böyle olacağı ifade edilirken “bükümün” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.³⁴ Aynı durum kulaklarını hakka kapatanlar ve gerçekleri duymak istemeyenler için de geçerlidir. Birçok âyette³⁵ “sağırılık” olgusu mecazî anlamda kullanılmıştır.

قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُم بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ

“De ki: Ben sizi tamamen vahiyle uyarıyorum. Ama ‘sağır’lar uyarıldıkları zaman çağırışı işitmezler.”³⁶

Dil bilimsel açıdan bu âyeti ele alan Zemahşeri, bu konuya şöyle bir açıklama getirmektedir; “Sağırılar işitmezler” ifadesi “Tâ” ve “Yâ” ile “sen sağırlara işittiremezsin” ve “Peygamber (s.a.v.) sağırlara işittiremez” mealinde “وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ” ve “وَلَا يُسْمِعُ الصُّمَّ” şeklinde; ayrıca, usmi’adan “وَلَا يُسْمِعُ الصُّمَّ” “Sağırlara işittirilemez” şeklinde okunmuştur. Nitekim sağırılar uyarılan kimsenin çağırısını işitmedikleri gibi müjdeleyen kişinin çağırısını da işitmezler. O halde إِذَا مَا يُنذَرُونَ “Uyarıldıkları zaman (işitmezler) denilmesinin sebebi; الصُّمُّ daki “Lâm”, bu uyarılanlara işaret etmektedir ve uyarılan herkesi değil malum kişileri yani bile bile kulaklarını hakka kapatanları ifade etmektedir. Çünkü marife sigasıyla zikredilen kelimelerde “hasr” yani sınırlama bulunmaktadır. Aslında ibare “uyarıldıklarında işitmezler” şeklindedir. Bu “sağır”lar (الصُّمُّ) normalde açıkça söylenmeyip (وَلَا يُسْمِعُونَ) diye zamirle ifade edilmeleri gerekirken, uyarıldıklarında tamamen sağır davrandıklarına ve kulaklarını tıkadıklarına delâlet etmesi için “bu sağırılar diye” açıkça söylenmişlerdir. Böylece, “Onlar uyarıcı âyetler karşısında sağır davranma hususunda bu cür’et ve cesarettedirler” demek istenmiştir.³⁷

“ص-م-م” ve “ب-ك-م” köklerinin yer aldığı el-Enam 39. âyetinde geçen “صُمَّ” “بُكِّمَ” kelimelerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Allah’ın ayetlerini inkar edenlerin, iman nuruyla kalbi aydınlanmayanların tıpkı doğuştan sağır ve konuşma engelli olup hiç işitmeyen ve konuşamayanlara benzetilmiştir. Bu bağlamda hakkı duymak istemeyenler hakkı da söylemezler.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا صُمُّ وَبُكِّمَ فِي الظُّلُمَاتِ

“Âyetlerimizi yalanlayanlar, karanlıklar içerisindeki birtakım sağırılar ve dilsizlerdir.”³⁸

Âyetin siyak ve sibakına baktığımızda burada geçen “صُمَّ” ve “بُكِّمَ” kelimeleri, Allah’ın âyetlerini inkâr edenleri, küfür karanlığında debelenen,

³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. ‘Abdullâh Maḥmud Şehâte, (Beirut: Mu’essesetu’l-Tarihî’l-‘Arabi, 2002), 2/551; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/695.

³⁵ Bkz. Bakara 2/18, 171; Maide 5/71; En’âm 6/39; Enfâl 8/22; Yunus 10/42; Hud 11/24.

³⁶ el-Enbiyâ 21/45.

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/442.

³⁸ el-En’âm, 6/39.

iman nurundan mahrum, hakikate karşı sağır ve dilsiz olarak nitelemektedir.³⁹ Burada özellikle kulak ve dil arasında sıkı bir ilişki olduğu söylenebilir. Söz konusu âyetlerde "sağır ve dilsiz" ifadelerinin –Nahl 76. âyet dışında- sürekli beraber zikredilmesi de bu görüşü desteklemektedir. Bundan dolayı bu iki kelimenin birlikte değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü dil kulaktan beslenir. Nitekim doğuştan sağır olanlar aynı zamanda dilsiz olmaktadır. Sonradan kazanılan bir yetenek olan "konuşma", duyma yeteneğine bağlı olarak gelişmektedir. Bu ilişkiden dolayı denilebilir ki hakka kulaklarını kapatanlar sağır olduğu gibi aynı zamanda hakka karşı dilsiz de olabilmektedir. Çünkü hakikati duymak istemeyen kadar sağır ve dilsiz kimse yoktur. Bu tutumuyla Kur'an "bükm" kelimesine, konuşma yeteneğini kaybedenlerin değil; hakikati ve doğruyu konuşamayanların bir niteliği olarak yer vermektedir. Böylece bu kelimeye dilsiz olmanın ötesinde var olan dilin "işlevsiz ve hayırsız olması" gibi yeni anlamlar yüklendiği görülmektedir.

Kur'an'da insanı diğer varlıklardan farklı kılan ve onu Allah nezdinde sorumlu kılan aklın önemine vurgu yapılarak, akıl ile diğer duyu organlarının koordineli bir şekilde çalışmasının gerekliliğine sık sık atıf yapıldığı görülmektedir. Aksi takdirde insan, hakikatleri idrak etmeyen hayvanlardan farklı olmayacağı hatta onlardan bir derece daha aşağıda olacağı ifade edilmektedir.

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ هُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَهُمْ أَذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا
أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

"Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir"⁴⁰

Allah Teâlâ, hakkı batıldan ayırsın ve hakkı dile getirsin diye insana kalp, göz, kulak ve dil gibi bazı yetenekleri vermiştir. Çünkü duyular âleminde "konuşma" sahip olunan en yüksek özelliklerdendir.⁴¹ Nitekim diğer hayvanların da duyu organları vardır. Fakat bunlarda akıl olmadığı için sesleri duyar fakat anlamaz, dili var fakat konuşamaz. Bundan dolayı Allah katında canlıların en basit olanı düşünmeyen ve konuşmayan varlıklardır. Bu bağlamda duyduklarını aklın süzgecinden geçirmeyen, hakka kulak vermeyen ve hakkı dile getirmeyen kimse tıpkı hayvanlar gibi sağır ve dilsiz olur. Dolayısıyla duyu organların sağlıklı çalışması ve işlevlerini yerine getirebilmesi için akıl ile koordineli çalışmaları gerektiği açık bir durumdur.

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ

³⁹ Mucâhid b. Cebr, *Tefsiru Mucâhid*, thk. Muhammed 'Abdusselâm Ebü'n-Nil, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadisî, 1989), 353; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 1/560; Taberî, *Camîu'l-Beyan fi Te'vilu'l Kur'an*, 1/33; Abdurrahman b. Muhammed ibn İdris er-Râzî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (Riyad: Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz, 1997), 4/1287; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, thk. Fatma Yusuf Heymi, (Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2004), 4/81; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/22.

⁴⁰el-A'râf 7/179.

⁴¹ Mustafa Altundağ, "Kelamullah- Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde "Kelam-ı Nefsi-Kelam-ı Lafzi" Ayırımı". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0 (2014).

“Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırlar, dilsizlerdir.”⁴²

Kur'an-ı Kerim'de “صم”, “بكم” ve “عمي” kelimelerinin geçtiği yerlerde Allah'a imanın merkeze alındığını ve buna bağlı olarak duyu organların işlevlerinin mercek altına alındığını görmekteyiz. Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de sık sık tekrar edilen bu ifadelerle kafirleri nitelerken bize verdiği mesaj; onların duyan kulakları, gören gözleri ve konuşan dilleri olmasına rağmen Allah'ın indirdiklerini benimsememeleri ve bu hakikatleri dile getirmediüklerinden ötürü dilsizlerin mesabesinde olduklarıdır.⁴³

Ayrıca Kur'an'da bu gibi konuların daha iyi anlaşılması için somut misallerden istifade edilmektedir. Örneğin Bakara suresi 171. âyetinde, Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin durumu, çoban-koyun ilişkisine benzetilmektedir:

وَمَثَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الْإِنْعِقِ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءَ وَنِدَاءَ صُمُّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

“İnkâr edenlerin durumu, çağırma ve bağırmandan başkasını duymayarak haykıran gibidir. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu yüzden ekletemezler.”⁴⁴

Çobanların koyunlarını sevk ederken ısıklık vb. sesler çıkarmaları koyunlar için bir anlam ifade etmediği gibi, Allah'ın âyetleri de aklını kullanmayan kafirler için bir anlam ifade etmez. İnkârcıların kafalarındaki tereddüt, düşüncelerindeki bulanıklık, hastalıklı ruhları ve düşüncesizce davranmalarından dolayı, duyduğunu anlamayan, gördüğünden ibret almayan ve konuşamayan böylece doğru yolu bulamayan akılsız varlıklar olarak ifade edildikleri görülmektedir.

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الْعُمْيُّ لَا يَعْقِلُونَ

“Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan (gerçeği görmeyen) sağırlar, dilsizlerdir.”⁴⁵

İnsan düşünmeye bağlı olarak hakikatleri görmez ve hakikatlere kulak vermezse hakikatleri dile getiremez. Bu şekilde hakikatlere tüm algılarını kapatanlar, haksızlıklara karşı dilsiz şeytanlar gibi susanlar ve hükmetme yetisini adaletten yana kullanmayanlar hayvandan farksız duruma düşerler. Böyle insanlar akli melekelerini kullanmadıkları ve Kur'anî ölçülerle hareket etmedikleri için doğruları duymazlar ve gerçekleri konuşmazlar. Yani, "Hakk"ı dinlemeyen ve onu dillendirmeyenler, Hakka karşı sağır ve dilsizdirler.

“صمُّ بُكْمٌ عُمْيٌ” kelimelerin kök ve türevlerinin hadislerdeki kullanımının, Kur'an'ın ona yüklediği anlamıyla aynı olduğu ve aynı bağlamda kullanıldığı müşahade edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi hadislerde de bu kelimelerin mecazî anlamda kullanıldığını görmekteyiz. İleride meydana gelecek fitneyi anlatan hadiste, fitnenin kör, sağır ve dilsiz olacağı ifade edilirken “صم”, “بكم” ve “عمي” kelimelerin kullanıldığı görülmektedir:

سَتَكُونُ فِتْنَةٌ صَمَّاءُ بَكْمَاءُ عَمِيَاءُ مَنْ أَشْرَفَ لَهَا اسْتَشْرَفَتْ لَهُ وَإِشْرَافُ اللِّسَانِ فِيهَا كَوُفْعُ السَّيْفِ⁴⁶

⁴² el-Enfâl, 8/22.

⁴³ Taberi, *Camîu'l-Beyan fi Te'vilu'l Kur'an*, 13/ 459; Mâtürîdî, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, 1/622; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/337.

⁴⁴ el-Bakara 2/171.

⁴⁵ el-Enfal 8/22.

Fitne esnasında insanların hakkı konuşan dili olmayacağı, dilin kılıçtan daha keskin ve tehlikeli olacağı, bu durumda fitneyi körüklememek için mümkün mertebede susmak gerektiği ifade edilirken “bükmün” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

Söz konusu kelimelerin İslam öncesi, “doğuştan sağır, lal ve kör” temel anlamlarının nüzul döneminde genişlediği, manevi yönden sağır, lal ve görme özürli olmak gibi yeni anlamlar kazandığı görülmektedir. Buna göre insanların ilâhî hakikatlere karşı duyarsız kalıp, kör, sağır ve dilsiz gibi davranmaları şiddetli bir şekilde eleştirilmektedir. İnsanların sahip oldukları her türlü nimetin gerçek sahibini görmezden gelip onlara karşı kör, sağır ve dilsiz olmaları, onları dili olup ta konuşamayan, konuşulanları anlamayan ve akılsız hayvanların mesabesine sokmaktadır.

Sonuç

İslâm âlimleri arasında dilde ve Kur'an'da “hakikat”in varlığı konusunda bir ihtilâf bulunmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın büyük bir kısmı bu tür kelime ve ifadelerden oluşmaktadır. Dilde varlığı inkâr edilemeyen bir konu da mecazdır. Kur'an'da Mecazın olmadığını ileri sürenler olsa da Kur'an, Arap dilinin kurallarına ve ifade şekillerine uygun olarak geldiğinden mecaz, istiare, kinaye, teşbih, temsil, telmih ve hazif gibi dil olguları ile edebî sanatların Kur'an'da da yer alması tabiidir. Bu gerekçelerle dilticilerin ve İslâm âlimlerinin çoğunluğu Kur'an'da mecazın varlığını kabul etmiştir.

İnsanı ulvî bir gaye ile yaratan Allah (c.c.), ona verdiği sayısız nimetler kapsamında duyu organlarına özellikle işaret etmektedir. İnsansı bir özellik olan akla ayetlerde sık sık atıf yapılmaktadır. Akıl ile koordineli çalışmayan göz, kulak ve dilin hiçbir ehemmiyeti yoktur. Zira bu organların aynısı hayvanlarda da bulunmaktadır. Allah'ın (c.c.) varlığı ve birliğine şahitlik etmesi ve hakkın sözcülüğünü yapması gereken bu organlar her ne kadar görünürde sağlam olsalar da hakikatte kör, sağır ve dilsizdirler. Bu bağlamda Kur'an'da bedensel engellilik mecazi anlamda kullanılmaktadır.

Doğuştan bedensel özürli olmak ayıp değildir, kimse bundan dolayı kınanmaz. Ancak hakikatleri dile getirmeyen, yok sayan ve haksızlık karşısında susanlar, manevi yönden dilsiz olup kınanmışlardır. Çünkü manevi dilsizlik kişinin kendi tercihiyle meydana gelen bir özürdür. Bu bağlamda, duyu organlarının sağlam olması kendi başına yeterli değildir. Bunun yanında kulaklarının gerçeği işitmeye, dillerin gerçeği söylemeye, gözlerin gerçekleri görmeye açık olması gerekir. Aksi takdirde, sanki duyuları kaybolmuş, duyu ve algı için inşa edildikleri yapılar yok edilmiş gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Muhammed ibn İdris er-Râzî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Riyad: Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz, 1997.
- Ahmet Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğatu'l-'Arabiye*, Kahire: Alemlü'l-Kutub, 2008.
- Akalın, Şükrü Haluk vd., *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Altundağ, Mustafa, "Kelamullah- Halku'l-Kur'an Tartışmaları Çerçevesinde "Kelam-ı Nefsi-Kelam-ı Lafzi" Ayırımı". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0 (2014) .

⁴⁶ Bkz. Ebu Davud, *Sünen*, (4264); Taberâni, *Mu'cemu'l-Avsat*, (8717); ed-Deylemi, (3442)

- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtûrîdî Semerkandî Mâtûrîdî, *Te'vilatu ehli's-sünne*, thk. Fatma Yusuf Heymi, Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî v.dgr. İstanbul: İnsan Yayınları, ts.
- Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥîṭ*, Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2005.
- Güneş, Abdülbaki - Mehmet Altın, "Kur'ân'da "Azîz" İsmi ve Geçtiği Âyetlerle İlgisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/27 (Aralık 2014), 115.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamid Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Hüseyn b. Hamam el-Merri, *Divanu'l-Hüseyn*, Amman: Darü'l-Menahic, 2002.
- İbn Dureyd, *Cemheratu'l-Luġa*, thk. Remzi Munîr Be'albekî, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisî'l-Luġa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm. es-Sîretü'n-Nebeviyye. Thk. Cemâl Sâbit, Muhammed Mahmûd, Seyyid İbrâhîm. Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2006.
- İbn Kelbî, *Kitabu'l Esnam*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1913.
- İbn-i Manzûr, *Lisân'ül-Arab*, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, tr.
- Kılavuz, Ahmet Saim, "a'mâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 553-554.
- Mahmud bin Ahmed Zemâhşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzîl*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd ve 'Ali Muhammed Mu'avvad, Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.
- Mâtûrîdî, *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, 1/622; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/337.
- Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî, Kahire: Dâru'l-Hecr, 2001.
- Muhammed b. Hüseyn es-Sülemî, *Ṭabakâtü's-sûfiyye*, nşr. Nûreddin Şerîbe, Kahire: 1969.
- Muhammed Bâsîm Mîkâtî ve dgr., *el-Kutuf min Luġati'l-Kur'an*, Lübnan: Mektebetu Lübnan Naşirun, 2007.
- Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l Mufehres li elfaz el-Kur'an el-Kerim*, Lübnan: Daru'l-Ma'rife, 2012.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmud Şehâte, Beyrut: Mu'essesetu'l-Tarihî'l-'Arabi, 2002.
- Mustafa el-Ğalayinî, *Camîu'd-Durusu'l-Arabiyye*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.
- Uludağ, Süleyman, "Hicâb", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 430-31.
- Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, thk. Heyet, Kuveyt: Matba'atu Hukümeti'l-Kuveyt, 1965.
- Zemâhşerî, *Esâsu'l-Belâġa*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.